

Dr. hab. Kazimierz Grażawski

87-300 Brodnica

ul. Łazienna 24/2

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Moniki Freygant-Dzieruk pt. Wczesnośredniowieczne osadnictwo na pograniczu Równiny Inowrocławskiej i Pojezierza Żnińsko-Mogileńskiego. Kształtowanie się lokalnej – studium archeologiczne, napisanej pod kierunkiem prof. dr. hab. Wojciecha Chudziaka.

Przedłożona mi do oceny w/w praca po kasztelanii ¹²wstała w 2024 r. na Wydziale Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu składa się z 11 rozdziałów oraz załączonej literatury przedmiotu a także Aneksów na który składają się; Katalog grodzisk, wykazy cmentarzysk, skarbów, osad pewnych i domniemanych. Ponadto załączono wykaz materiału zabytkowego, analizę chronologiczno-typologiczną materiału ceramicznego a wreszcie mapę występowania stanowisk archeologicznych.

Jak zauważył Autor pracy w zagadnieniach wstępnych, Kujawy Zachodnie charakteryzują się dużą ilością stanowisk archeologicznych a znaczna ich liczba została zarejestrowana w 2 poł. XX w. podczas badań powierzchniowych i zostały zrealizowane przez Instytut Prahistorii UAM w ramach Ekspedycji Kujawskiej oraz wieloletnich akcji AZP. Analiza zgromadzonego w archiwach WKZ oraz instytucjach muzealnych materiału ceramicznego pozwoliła sądzić, że obszar Kujaw Zachodnich w VI-X w. był strefą zasiedlenia dużej ilości ludności i stosunkowo stabilnych struktur osadniczych.

Ze względu na znaczne pokrycie w/w obszaru czarnoziemami i wysadami solnymi stanowiły one niezwykle atrakcyjny teren osadniczy. Dodatkowo położenie w dwóch wododziałów wielkich rzek Wisły i Odry stwarzało to dogodne warunki do intensywnych warunków handlu dalekosiężnego. Wreszcie, w okresie ekspansji Piastów tereny te stanowiły również strefę przepływu kontaktów z Pomorza i strefy chełmińsko-dobrzyńskiej. Ważnej roli tego terenu stanowią także liczne grodziska, osady oraz cmentarzyska a przede wszystkim fundacje kościołów.

Niewątpliwie głównym ośrodkiem administracyjnym i handlowym na Kujawach Zachodnich państwa piastowskiego była wówczas Kruszwica, jednak ~~niebawem~~ po buncie Zbigniewa przeciwko ojcu Władysławowi Hermanowi ok. 1096 została ona zniszczona a stolicę zaczął spełniać Inowrocław. Co interesujące, dokładna lokalizacja grodu w Inowrocławiu jest do dziś nieznana (niepewna). Przypuszcza się, że u schyłku wczesnego średniowiecza stanowił centrum

lokalnej kasztelanii w w południowo-zachodniej części Równiny Inowrocławskiej. Jednak pomimo zaawansowanych prac badawczych wciąż brakuje całościowego spojrzenia na rejon obejmujący swym zasięgiem obszar kasztelanii inowrocławskiej. Zadaniem opracowania były struktury osadnicze i ich przeobrażenia w okresie plemiennym oraz w czasie kształtowania się państwa polskiego. Jak wiadomo, zdaniem Guldon i Powierskiego (1974) kasztelan inowrocławski występuje w źródłach po raz pierwszy dopiero w 1241 roku zaś wcześniejsze przekazy z 1184 i 1193 informują już o targu, który usytuowany był w Inowrocławiu, zapewne w pobliżu dzisiejszej Bazyliki Mniejszej Imienia Najświętszej Marii Panny. Pozwalają domniemywać, że ośrodek i zapewne urząd kasztelański ma starszą metrykę.

Jak dotąd brak jest holistycznego opracowania dotyczącego ośrodka inowrocławskiego. Okoliczności jego powstania podjęli się pod względem administracyjnym historycy Zenon Goldon i Jan Powierski (1974) natomiast na podstawie źródeł archeologicznych i historycznych taką analizę przedstawił archeolog Marcin Danielewski (2017).

Autorka przedstawiła kolejno metody realizacji pracy, gdzie pierwszym z nich było przeprowadzenie kwerendy archiwalnej i źródłowej oraz zebranie literatury przedmiotu. Kolejny etap stanowił analizę źródeł ceramicznych, a następnie wytypowanie poszczególnych grodzisk zlokalizowanych w obrębie obszaru poddanego analizie i weryfikacja ich w terenie. Badania te realizowano pod kierunkiem prof. Wojciecha Chudziaka w ramach projektu NPRH „Wczesnośredniowieczne grodziska w Polsce”. Rezultatem tych badań jest 8 tom *Wczesnośredniowiecznych grodzisk w Polsce. Powiat inowrocławski*. Prowadziła ona także udział we wszystkich tych pracach natomiast samodzielnie badania powierzchniowe i wykonała odwierty archeologiczne na domniemanym grodzisku w Dźwierzchnie (stan. 1).

Dzięki przyjętej formule zminimalizowano błąd sztucznie wydzielanych osad oraz punktów osadniczych i śladów osadniczych. W tym kontekście słuszne są uwagi Autorki, że w wielu przypadkach należałoby przeprowadzić weryfikację stanowisk poprzez wiercenia lub prace sondażowe. W zakresie rzeczowym pracy znalazło się wyjaśnienie pojęć takich jak „osadnictwo” i „archeologia osadnictwa” nawiązując do podręcznika Ratzela (1882) w rozwoju ekonomii społecznej i ekonomicznej kolejno wpływ człowieka na środowisko. Warte zauważenia były także nawiązania do pracy M. Dobrowolskiej (1970), gdzie kwestie osadnicze powiązane rozpatrywane były ze zjawiskami o charakterze historycznym. Nie można było pominąć teorii „archeologii osadnictwa” wykreowanej przez Herberta Jankhuna (1983) a także definicji Karola Potkańskiego, dla którego osadnictwem określić można *historię zajmowania pewnego obszaru przez pewien naród*.(1922). Głos w dyskusji zabrał także Jan Dylik (1936), który swoją pracę skoncentrował głównie w odniesieniu do grodzisk. Osadnictwo to siedziby ludzi i ślady działalności odpowiednie do sił wytwórczych (Zajczkowski 1956). Dość wszechstronnie to zjawisko postrzegał Stanisław

Kurnatowski (1963), który próbował korelować je jako czynniki kulturowe i naturalne.

Głównym celem badań w 2. poł. XX w. stały się studia osadnicze na poziomie mikro-, makro- i mezo- regionów (Rączkowski 2001). Badania prowadzone przez historyków i archeologów często sprowadzane były do determinizmu geograficznego. Interesującą okazała się praca Zbigniewa Kobylińskiego, który stwierdził, że *Osadnictwo w budowywanie trwałych struktur przestrzeni społeczno-kulturowej w konkretną geostrefę – czysto naturalną lub uprzednio zantropogenizowaną przestrzeń geograficzną* (1988). Wreszcie nowe spojrzenie proponuje Wojciech Chudziak, który w swoich studiach osadniczych wprowadza termin „zasiedlenie” obejmujący całokształt zjawisk przestrzennych związanych z działalnością grup ludzkich (np. pola, gospodarstwa, drogi, cmentarze), natomiast „struktura zasiedlenia” ogranicza się do elementów będących bezpośrednio 2. rezultatem procesów zasiedlenia- siedlisk i różnych ich poziomów złożoności.

Istotnym aspektem pracy jest jej zakres chronologiczny. Tu Autorka nawiązuje do ram chronologicznych wczesnego średniowiecza jakie opierają się na periodyzacji przemian osadniczych, których podstawą stała się analiza ceramiki naczyniowej dla Wielkopolski opracowana przez Zofię Hilczerówną z uzupełnieniami W. Hensla, W. Dzieduszyckiego i aktualizacji M. Kary a prezentuje się on następująco: Faza A 500-600, Faza B 600-800, Faza C- 800-950, Faza D1- IX/X – pocz. 2. poł X w., Faza D2- 950-1050, w., Faza E -1050 -1250 oraz faza F 4 ćw. XIII w. - 1. poł. XIV w. W istocie granicę końcową tej periodyzacji stanowi rok 1241. Stanowi ją pierwsza informacja o kasztelanii inowrocławskiej (wymieniona jako już istniejącej).

Nawiązując do periodyzacji ceramiki naczyniowej, to moim zdaniem, zbytnie uszczegóławianie jej nie jest tu wskazane, ponieważ w pracy nie załączono tablic z materiałem ceramicznym z poszczególnych zespołów zatem recenzent nie jest w stanie weryfikować ich wartości poznawczej i jest zmuszony przyjmować „na wiarę” przyjęte ustalenia Autorki.

Przyjęcie delimitacji obszaru można wiązać dopiero XV w. wraz z powołaniem województwa inowrocławskiego i brzesko-kujawskiego (Golon 1963). Powstały wówczas podział administracyjny opierał się w dużej mierze na wcześniejszych strukturach kasztelanii: bydgoskiej, wyszogrodzkiej, gniewkowskiej, inowrocławskiej, zmątwiańskiej, kruszwickiej, radziejowskiej, przedeckiej, kowalskiej i włocławsko-brzeskiej. Za podstawową pracę w literaturze przedmiotu uważa się pracę Zenona Gulдона i Jana Powierskiego *Podział administracyjny Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII-XIV w.* (1974), a także Marcina Danielewskiego *Sieć grodowa na Kujawach oraz jej funkcje od połowy X do końca XIII w.* (2016). Uzupełnieniem kryteriów delimitacyjnych było wyjątkowe zagęszczenie stanowisk archeologicznych datowanych na wczesne średniowiecze. Kolejnym aspektem było wytyczanie zachodniej granicy historycznej Kujaw. Kolejnym etapem postępowania badawczego było wyznaczenie granicy obszaru badań relatywnie w odniesieniu do w/w uwarunkowań historycznych i archeologicznych (osadniczych). W tym kontekście wzięto pod

uwagę mapy historyczne Gillego z pocz. XIX oraz mapie F. Schröttera. Na podstawie rozmieszczenia stanowisk wczesnośredniowiecznych można zauważyć, że lasy porastające teren stanowiły swego rodzaju barierę osadniczą (antropolimesy). W ten sposób Autorka wytyczyła domniemany zasięg kasztelanii inowrocławskiej.

Analiza zespołu źródeł zabytkowych pozwoliła zadokumentować 7 grodzisk i 11 grodzisk domniemanych wymagających dalszej weryfikacji terenowej. Ponadto na podstawie KZAL określono 31 osad, 120 osad domniemanych, 13 cmentarzysk, 7 skarbów oraz 1 przeprawę mostową a także 1723 zweryfikowanych śladów osadnictwa (ze 1902 ogólnej liczby). Warty podkreślenia jest wykorzystanie dokumentacji i materiałów źródłowych pochodzących z badań prowadzonych na tym terenie (w tym w ramach AZP).

Kolejno Autorka dokonała przeglądu problematyki studiów archeologiczno-historycznych nad problemem kształtowania się struktur państwowości (Modzelewski 1986, Bogucki 1992, Grążawski 2005, Dąbrowski, Fokt 2022). Tereny zajęte przez Piastów charakteryzowały się znaczną stabilizacją funkcjonalno-przestrzenną i posiadały silnie wykształconą tożsamość terytorialną (Kara 2009). Zgadzano się, że granice kasztelanii powinny wyznaczać się na podstawie bezpośrednich źródeł pisanych oraz o wykonywaniu władzy kasztelańskiej wobec danej osady (Grążawski 2005, Woźny 2022). Tu jednak trzeba uwzględnić metodę retrogresywną i posiłkować się metodami nauk pomocniczych historii (Rajman 2009). Należy także pamiętać o istnieniu kasztelanii nieterytorialnych oraz majątkowych czy też wojskowych strzegących terenów pogranicznych (Kowalczyk 1987). Już *Gall Anonim* posługiwał się terminem *Castellani* na określenie mieszkańców grodu a ich urzędników nazywał mianem *comites*. Karol Modzelewski pojmuje gród kasztelański jako ośrodek publicznej władzy sądowo-policyjnej (administracyjnej). Najwięcej kasztelanii funkcjonowało w XIII w., choć w XIV w. chyliły się one ku upadkowi (Grążawski 2005, Rajman 2009).

W dalszym etapie pracy Autorka dokonuje opisu środowiska fizjograficznego Kujaw Inowrocławskich wychodząc od etymologii nazwy „Kujawy” przytaczając tu ustalenia Os kara Kolberga, Aleksandra Brüknera, Józefa Łepkowskiego wreszcie Stanisława Rosponda sprowadzające się najczęściej do *wichru*, *zawieruchy*, *podmuchy*. Jednak nazwa obszaru związana jest elementem fizjografii – czyli terenu równinnego pokrytego w znacznej mierze lasami oraz mokradłami. Jeśli chodzi o budowę geologiczną, to najistotniejsze znaczenie miał tu wpływ procesów zaniku ostatniego lądolodu i ukształtowania się górnego zlodowacenia Wisły.

Największym bogactwem Kujaw jest sól kamienna oraz wody mineralne takie jak solanki i wody siarczanowe. Jeśli chodzi o pokrycie glebowe, to omawiany obszar zalegają gleby brunatne, kolejno .bielicowe, a następnie czarne ziemie. W przypadku hydrografii teren zajmuje wododziały dwóch wielkich rzek Wisły i Odry. Trzeba zauważyć, że działalność erozyjna rzek doprowadziła do

zniszczenia wielu ważnych stanowisk wczesnośredniowiecznych. Omawiając szatę roślinną warto zauważyć, że obszar kujawsko-pomorski stanowi miejsce krzyżowania się zasięgów ich szlaków. Przyczyną tych przeobrażeń jest tu postępująca antropopresja. Lasy stanowią obecnie około 10 procent terenu (sprzy monokulturach sosnowych). Warto porównać stopień zalesienia terenu wokół dzisiejszego Inowrocławia na podstawie mapy dawnej mapy z początku XIX w. (Gilly 1802-1803).

Kolejno podjęto próbę rekonstrukcji środowiska przyrodniczego Kujaw inowrocławskich na podstawie dostępnych danych i opracowań (Różański 1979). Według badań Wojciecha Dzieduszyckiego (1977) w wieku a zwłaszcza XIII w. na skutek ciągłej eksploatacji środowiska leśnego następuje postępująca jego degradacja. Zdaniem Mieczysława Sinkiewicza w schyłkowej fazie okresu subborealnego nastąpiło znaczne przerzedzenie lasów na skutek działalności człowieka (Sinkiewicz 1989). Niewątpliwie wyższy poziom wód powierzchniowych wczesnego średniowiecza dał podstawę do dyskusji na temat możliwymi połączeniami komunikacyjnymi i szlakami wodnymi (Dzieduszycki 1977). W ostatnich latach wykonano także kilku^a badań paleobotanicznych jednak ich stan jest niewystarczający. Interesujących porównań z badaniami Karola Buczka (1960) w tym zakresie dokonał Jan Walas (1973). W tym kontekście Autorka rozprawy uwzględniła nowatorską pracę Zbigniewa Celki (1999) o roślinach naczyniowych grodzisk Wielkopolski. Wreszcie istotnym w tym kontekście okazuje się być szkic stopnia przeobrażenia terenu środkowej części Polski północnej pod wpływem denudacji antropogenicznej (Sinkiewicz 1993).

Następnym etapem pracy była kasztelania inowrocławska w świetle dotychczasowych studiów mediewistycznych. Tu w pierwszej kolejności kluczowymi ustaleniami były spostrzeżenia Janusza Bieniaka, który uważał, Kujawy za obszar poprzez który odbywały się główne kierunki ekspansji Piastów ze strefy chełmińskiej na Pomorze. Z tym wiązało się zjawisko upadku starych grodów i budowa nowych miejsc mających znamiona ośrodków centralnych skupiających w sobie władzę militarno-gospodarczą i polityczną. Służyć temu miała tworzona sieć lokalnych i ponadlokalnych szlaków mających znaczenie dla zarządzania państwem (Chudziak 2017). W tym kontekście przyjęcie chrześcijaństwa i budowa sieci kościołów wzmacniało znaczenie monarchii piastowskiej. Być może na terenie Kujaw inowrocławskich w Kruszwicy pochowany został pierwszy biskup Lucidus (data śmierci 993 r.). Przyjmuje się, że w XI w. w Kruszwicy powstało biskupstwo. Według Wojciecha Kętrzyńskiego (teoria zależności) obszar który zajmowała diecezja zależał od czasu w jakim powstała. Twierdził, że biskupstwa najwcześniej były największe. Walki wewnętrzne które miały miejsce u schyłku XI w. zaważyły o losach Kruszwicy a zbuntowany syn Zbigniew przeciw ojcu Władysławowi Hermanowi spowodował klęskę tego pierwszego a w konsekwencji zniszczenie ośrodka kruszwickiego. Trwa dyskusja, czy biskupstwo zostało przeniesione z Kruszwicy do Włocławka. Osada targowa w Inowrocławiu po raz pierwszy

pojawiła się w źródłach w 1185 r. w dokumencie księcia Leszka, syna Bolesława Kędzierzawego. W XII w. po śmierci Bolesława Krzywoustego, który złączył Kujawy z Mazowszem przypadło Bolesławowi Kędzierzawemu i jego potomkom. Na początku lat 90. XII w. Kujawy przejął Mieszko III Stary.

Problemem jest ustalenie w jakim czasie dokonano dokładnie przeniesienia ośrodka i lokacji miasta Inowrocławia. Pierwszą datą istnienia ośrodka w Inowrocławiu jest bulla papieża Celestyna III z 9 kwietnia 1193 r., w której papież pod opiekę zakonu w Strzelnie oddaje targ w Inowrocławiu, most i karczmę w *Mantwie* należące do Inowrocławia. Kolejnym dokumentem mówiącym, tym razem o mieście już lokowanym, jest zapis z 30 listopada 1238 r. gdzie po raz pierwszy wspomniany jest klasztor franciszkanów założony w murach miasta. Natomiast, że Inowrocław lokowany był na prawie magdeburskim można przeczytać w źródle odnoszącym się do Radziejowa (14 czerwca 1298). Biorąc pod uwagę wydzielenia Kujaw jako dzielnicę dziedzicznej (1230) dla Kazimierza I Konradowicza (ur. ok. 1211) można przyjąć możemy, że Inowrocław uzyskał akt lokacyjny między 1230 a 1238 r. (dokument potwierdzający sprowadzenie klasztoru franciszkanów do miasta).

W kolejnym 5 rozdziale pracy przedstawiono historię badań archeologicznych nad osadnictwem. Pierwsze informacje pochodzą z XIX w. Niestety większość odkryć z opisywanego obszaru Starego i Nowego Miasta Inowrocławia przekazane do muzeów to odkrycia przypadkowe, bez kontekstu. Z punktu widzenia ważności dla niniejszej rozprawy miały dopiero prace z okresu powojennego prowadzone przez Katedrę Prahistorii UAM oraz UMK w Toruniu a ponadto Muzeum Okręgowe w Toruniu oraz Muzeum im. Jana Kasprówicza w Inowrocławiu.

Istotnym etapem pozostają tzw. badania milenijne prowadzone w latach 60. XX w. Zapoczątkowano także akcję badawczą saliny oraz peryferii około 50 stanowisk. Inwentaryzacji poddano okoliczne grodziska m.in. w Liszkowie, Borkowie, Kościelcu, Ostrowie i Gniewkowie. W tym okresie zweryfikowano również domniemane grodzisko w Murzynie. W 1969 roku szczególną uwagę poświęcono centrum Inowrocławia. Rozpoczęto także weryfikację rejonu Mątew (cmentarzysko). Łącznie zarejestrowano ponad 400 stanowisk wczesnośredniowiecznych. Następne badania miały miejsce w 1973 w Mątwach, Przedbojewicach oraz Zamkowej i in. W latach 1967-1973 w trakcie badań Ekspedycji Kujawskiej Katedry Archeologii UAM przeprowadzono badania ratownicze 7 stanowisk, sondażowo zweryfikowano 30 stanowisk. Wreszcie w 1976 r. na terenie dzisiejszych Mątew odkryto relikty drewnianej przeprawy mostowej.

Badania prowadzone na obszarze Inowrocławia przez Ekspedycję Kujawską doprowadziły do wytworzenia się dwóch modeli badań miejskich a) skoncentrowanych nad genezą miast i b) studiów nad obwarowaniami założeń urbanistycznych (Kobyliński 1998). Jeśli chodzi o odkrycia skarbów to większość z nich odkryta została w XIX lub poł. XX w., wyjątek stanowi skarb w

Gąskach na który natrafiono w 2009 r. (Nawrocki 2015).

Kolejno przystąpiono do omówienia struktur osadniczych na podstawie materiałów ceramicznych w poszczególnych fazach wczesnego średniowiecza. Oprócz syntetycznego opisu struktur przedstawiono w sposób instruktywny ich obraz. Uzupełniono je zestawieniem grodzisk wczesnośredniowiecznych z obszaru Kujaw inowrocławskich. W przypadku niektórych z nich załączono ryciny zabytków wydzielonych np. w przypadku cmentarzyska Kruszy Zamkowej.

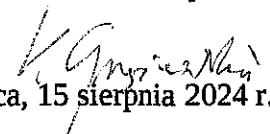
Autorka słusznie zauważyła, że Kujawy inowrocławskie słusznie wpisują się w teorię ośrodków centralnych (Kobyliński 1987) zaproponowanej przez Christallera (1933) według której ośrodek centralny wraz otaczającymi tworzą pewną funkcjonalną całość. Pierwszy charakteryzuje się nadwyżką znaczenia a jednostka wyższego rzędu organizuje rozmieszczenie jednostek niższego rzędu i razem tworzą model funkcjonowania więzi gospodarczych, społecznych i kulturowych (Siemianowska 2014).

Wreszcie w podsumowaniach ujęto funkcjonowanie wczesnośredniowiecznych szlaków komunikacyjnych. Takich prób w tym kontekście dokonywał już Wojciech Chudziak (1997), Firszt (1993), Kumatowscy (2001) opierając się na sieci wodnej, dogodnej sieci drożnej i potencjalnej wymianie dóbr a wreszcie rozmieszczeniu importów i skarbów. Istotnym na ten temat było opracowanie Teresy Dunin-Wąsowicz o głównych szlakach handlowych na przełomie XII i XIII w. w Polsce. (2011). Według spisu dróg z XIV w. przez Inowrocław biegł szlak toruńsko-włocławski, który określany by w źródłach jako *Wtatslaviam de Torun via antiqua*. Szczególne znaczenie miały tu importy dóbr związanych z solankami, bursztynem jaki znajdowano na stanowiskach archeologicznych.

Autorka słusznie zauważyła, że intensyfikacji badań weryfikacyjnych wymagają badania przepraw w obrębie Kujaw. Trzeba pamiętać, że zimą i wczesną wiosną rzeki i jeziora skute były lodem, co wykluczało ich wykorzystywanie jak dróg wodnych.

Podsumowując, należy stwierdzić, że praca wykorzystująca zarówno stan badań archeologicznych i historycznych nad osadnictwem Kujaw inowrocławskich opracowana przez mgr Monikę Freygant-Dzieruk uzupełniona przez Autorkę własnymi analizami, badaniami sondażowymi i studiami porównawczymi spełnia wymogi rozpraw doktorskich określanych w art. 187 ust. 1-3 ustawy o szkolnictwie z dnia 20 lipca 2018 r. Jednocześnie stanowi oryginalne opracowanie rekomendowane do pozytywnej oceny przez Rady Dyscypliny Archeologia.

Dr hab. Kazimierz Grażawski

Brodnica, 15 sierpnia 2024 r.